

תוכן עניינים

מבוא / מאיר מ' בר-אשר ומאיר חטינה

ז

שער ראשון: היסטוריה

- 3 .1 הערבים והמזרח התיכון לפני הופעת האסלאם / אלה לנדאורטסרון
- 30 .2 מוחמד: דמותו וציוני דרך בתולדות חייו / עליזה שניצר
- 57 .3 תולדות האסלאם הקדום / יוסף דרורי
- 87 .4 ארצות האסלאם בימי הביניים המאוחרים / ראובן עמיתי
- 110 .5 תולדות האסלאם מהמאה ה-16 עד ימינו / דרור זאבי

שער שני: אמונה ופולחן

- 135 .6 הקוראן ומחקרו / יוסף ויצטום
- 168 .7 פרשנות הקוראן / מאיר מ' בר-אשר
- 191 .8 החדית' / אלה לנדאורטסרון
- 220 .9 ההלכה / נורית צפירי
- 250 .10 מצוות היסוד / יוחנן פרידמן
- 281 .11 ג'האד / דניאל לב
- 303 .12 כתות באסלאם: פרקי מבוא
- 305 .12.1 על הכיתתיות באסלאם / מאיר מ' בר-אשר
- 309 .12.2 הח'וארג' / איתן קולברג
- 324 .12.3 הזידיה / איתן קולברג
- 334 .12.4 האמאמיה / רועי וילו'ני
- 353 .12.5 האסמאעיליה / מיכאל אבשטיין
- 367 .12.6 הדת הנוצירית-עלווית / מאיר מ' בר-אשר
- 384 .12.7 הדת הדרוזית / מאיר מ' בר-אשר

שער שלישי: הגות, תרבות וחברה

- 405 .13 יחסי דת ומדינה / נמרוד הורביץ
- 422 .14 תאולוגיה / ליבנת הולצמן
- 449 .15 פילוסופיה / אילה אליהו

- 473 16. מיסטיקה / שרה סבירי
- 496 17. עלייתן של האחוות הצופיות / עדין סלאמה־קודסי
- 517 18. אמנות חזותית בארצות האסלאם / רחל מילשטיין ותאופיק דעאדלה

שער רביעי: רציפות ותמורה בעת החדשה

- 553 19. תמורות במשפט המוסלמי / רון שחם
- 574 20. בדלנות, אוניברסליות ומהפכנות בשיעה / אלישבע מכליס
- 594 21. מחאה ומהפכה בסונה / מאיר חטינה
- 631 22. העולמא ומוסדות הדת / מוחמד אל־עטאונה
- 653 23. אחוות צופיות בתקופה המודרנית / יצחק ויסמן
- 671 24. כתות שהופיעו בתקופה המודרנית
- 673 24.1. הדת הבאבית והדת הבהאית / סיון לרר
- 682 24.2. האחמדיה / יוחנן פרידמן
- 697 25. מתינות ופתיחות באסלאם המודרני / מאיר חטינה

721 נספח: אילנות יוחסין ושושלות

736 רשימת המקורות וקיצוריהם

826 רשימת המפות והאיורים

828 רשימת המשתתפים

834 מפתח

מבוא

מאיר מ' בר־אשר ומאיר חטינה

ספר מבוא זה מבקש להציג בפני הקוראים תמונה רחבה ומגוונת ביותר של האסלאם, על היבטיו ההיסטוריים, הדתיים, התרבותיים והחברתיים. הוא דן בשורה ארוכה של נושאים, כגון עקרונות אמונה, הלכה, תאולוגיה, פילוסופיה, מיסטיקה, תרבות וחברה, ומקיף תקופה הנמשכת משחר האסלאם ועד ימינו. מבחינה גאוגרפית הוא מתייחס לאזורים נרחבים הכוללים את המזרח התיכון, צפון אפריקה, תת־היבשת ההודית, מזרח אסיה ואף אירופה. הספר מצטרף לשורה של ספרי מבוא חשובים על האסלאם העומדים לרשות הקורא העברי, אך ההתפתחות הרבה שחלה בחקר האסלאם מאז שספרי מבוא אלו יצאו לאור מאפשרת, ואף מחייבת, להציג תמונה מעודכנת ורבגונית יותר מהתמונה העולה מהם. הצורך בספר מבוא מקיף ומעודכן בעבור סטודנטים וקוראים משכילים נעשה אפוא חיוני, ואנו מאמינים כי הופעת הספר הזה היא דבר בעתו.

הפרקים העוסקים בדת האסלאם ותרבותו מציגים תמונה עדכנית של תחום זה, ובכך הם מוסיפים נדבך על ספרי המבוא הקודמים. ספרי מבוא אלו שימשו בחלקם אבני פינה ללימוד הנושא, וראוי להציגם: החלוץ שבספרי המבוא לאסלאם הוא ספרו הקלאסי של יצחק יהודה (איגנץ) גולדציהר, 'הרצאות על האיסלם', שמאז הופעתו בתרגומו העברי של יוסף יואל ריבלין בשנת 1951, כארבעים שנה אחרי שראה אור בגרמנית,¹ שימש ספר היסוד ללימוד מעמיק של דת האסלאם, מוסדותיה והתפתחות עיקרי האמונה שלה. במרוצת השנים נוסף אליו ספרו של הנרי למנס, 'האסלאם: אמונותיו ומוסדותיו', כאשר תורגם מצרפתית בשנת 1966 בידי אפרים הרפז ויוסף יואל ריבלין.² זמן קצר לאחר מכן ראה אור הספר 'פרקים בתולדות הערבים והאסלאם' בעריכתה של חוה לצרוסי־יפה (1967),³ שהוא, למיטב ידיעתנו, ספר המבוא לאסלאם

1 הספר פורסם במקורו בגרמנית ב־1910.

2 ספרו של למנס, במקורו בצרפתית, ראה אור ב־1926.

3 גם בהשוואה לספרי מבוא אחרים בשפות אחרות מצטיין הספר בעריכתה של לצרוסי־יפה ביריעה הרחבה ובפריסה המגוונת, הן מצד הנושאים הכלולים בו הן מבחינת נקודת המבט הגאוגרפית. בין ספרי המבוא שבהם מוצגת יריעה רחבה ראויים לציון חיבורים אלו: חייבלס (1975–1977), בסינוני (1985), דני (1994), אנדרס (1998), חמידוללה (1995), ויינס (2003) ובורנר (2015).

המוכר ביותר בעברית. מאז הופעתו שימש ספר זה שער כניסה אל תרבות האסלאם ואל תולדות העמים הערביים לתלמידי בתי הספר התיכוניים בישראל, לסטודנטים באוניברסיטאות ולשאר שוחרי דעת.

לימים יצאו בהוצאת האוניברסיטה המשודרת של גלי צה"ל שני ספרי מבוא קצרים, אף הם בעריכתה של לצרוס־יפה: הראשון הוא 'האיסלאם – קווי יסוד' (1980), והשני – 'עוד שיחות על דת האיסלאם' (1986). ספר מבוא תמציתי נוסף הוא ספרה של מירי שפר, 'האסלאם – מבוא קצר' (2006), שבו נסקרים נושאי יסוד בתולדות האסלאם ותרבותו. ספר מבוא המציג יריעה רחבה הוא הסדרה בת ארבעת הכרכים 'האסלאם: מבוא להיסטוריה של הדת' (1998–2008), שיצאה מטעם האוניברסיטה הפתוחה בעריכתם של נחמיה לבציון, דפנה אפרת ודניאלה טלמון.⁴ הספר כולל סקירות מקיפות של סוגיות יסוד בדת האסלאם, המלוות בשפע של מקורות מתורגמים לעברית ובשאלות הנחיה למורים ולתלמידים.

ספרי המבוא הללו, למרות הבדלים ניכרים ביניהם הן מצד עומקם ורוחב היריעה שנפרשה בהם הן מצד דרכי ההרצאה שלהם, הם ציוני דרך חשובים בספרות המחקר על האסלאם ותרבותו בשפה העברית, ועודם משמשים ספרי עזר באוניברסיטאות ובקרב הציבור המשכיל. נכונים הם דברי מאיר פלסנר, שקבע באחרית הדבר ל'הרצאות על האיסלאם' של גולדציהר שאף כי חלפו ארבעים שנה בין הופעת ספרו של גולדציהר בגרמנית ובין פרסום התרגום העברי 'שום חידוש שנתחדש בפרק זה שבין שנת 1910 לשנת 1950 אינו עשוי לערער את היסודות להבנת האיסלאם שהניחם מחבר ה"הרצאות"⁵, אך דבריו אינם תקפים עוד ביחס לתקופה שחלפה מאז הופעת התרגום העברי לספר הזה ועד היום. בתקופה זו, בת כשבעים שנה, חלה תנופה רבתי בחקר האסלאם; ספרות המחקר התעשרה עד לבלי היכר, ונוספו לה מחקרים המשקיפים על האסלאם מנקודות מבט חדשות, כגון מחקרים המתמקדים בחקר משווה של דתות (comparative religion), מחקרים שעניינם בהיסטוריה חברתית של הערבים והאסלאם ומחקרים שהדגש בהם הוא אנתרופולוגי.

הספר המוצג עתה בפני הקורא העברי מציג אפוא פיתוח של יסודות שהניחו קודמיו, על סמך הידע שנוסף מאז שהונחו יסודות אלו. פרקי הספר נכתבו בידי חוקרים של דת האסלאם, תולדותיו ותרבותו, והם מציגים מידע מעודכן המשקף את חידושי המחקר בעשרות השנים האחרונות. פרט למידע ולחומרים החדשים יש בספר גם תוכנות רבות, ובסוגיות לא מעטות הוא בוחן מחדש עמדות שהיו מקובלות עד כה ושעתה אפשר לראותן בדרך אחרת.

ההתפתחות הניכרת שחלה בחקר דת האסלאם מאפשרת לנו להרחיב יותר את היריעה גם מבחינת היקף הנושאים הנידונים. נושאי מפתח, כגון ספרות החדית', ההלכה ומצוות היסוד זוכים בספר זה לפרקים עצמאיים, ופעמים אף ליותר מפרק

4 ליתר דיוק, הם היו כותביהם של שלושת הכרכים הראשונים בסדרה; הכרך הרביעי נכתב בידי דפנה אפרת, עטאללה קופטי ומאיר חטינה.

5 גולדציהר, הרצאות, עמ' 290.

אחד. כך למשל, ההלכה והמשפט המוסלמי נידונים בשני פרקים מקיפים, האחד (פרק 9) עוסק בתקופה הקלאסית, והאחר (פרק 19) – בתקופה המודרנית; ואילו הדיון במיסטיקה משתרע על פני שלושה פרקים נפרדים – האחד (פרק 16) מציג את ראשית ההגות המיסטית באסלאם ומשרטט את מאפייניה, עיקריה וקווי יסוד בהתפתחותה; השני (פרק 17) דן בעלייתן של האחוות הצופיות; והשלישי (פרק 23) עוסק בצופיות בתקופה המודרנית. גם נושא הכתות באסלאם זוכה בספר לדיון מקיף ומפורט (במיוחד בפרק 12). נידונות בו שש מן הכתות החשובות, שראשיתן במאות הראשונות לאסלאם והן מוסיפות להתקיים עד ימינו: הח'וארג', הַזִּידִיָּה, הַאִמַּאמִּיָּה, הַאִסְמַאעִילִיָּה, וכן שתי כתות שנעשו לימים דתות עצמאיות – הדת הנוצירית-עלווית והדת הדרוזית. נוסף על כך, בשער האחרון, העוסק בעת החדשה, נידונות שלוש כתות שהופיעו במחצית השנייה של המאה ה־19: הדת הבאבית והדת הבהאית שצמחה מתוכה, ותנועת האַחְמַדִּיָּה (פרק 24). מבין הכתות הללו הפכה הדת הבהאית דת עולמית בעלת זיקה רופפת לאסלאם.

לבד מהמידע החדש המצוי במרבית פרקי הספר מתייחדים הפרקים גם בשיקוף מגמות עדכניות במחקר ולעתים גם בהצעת רוויזיה מחקרית. כך, למשל, הדיון של יוסף ויצטום בנוסח הקוראן (פרק 6) מושתת בין היתר על מחקרים מן העת האחרונה המתמקדים בכתב יד קדום ביותר של הקוראן. כתב יד זה משמר נוסח החורג בפרטים שונים מן הטקסט הנחשב קנוני ומכיל עדות חשובה להבנת תהליך התגבשותו. העיסוק בכתב היד הזה הוא חלק ממגמה רחבה יותר בכיקורת נוסח הקוראן החדשה, השואפת לבסס את הדיון על בחינה מדוקדקת של כתבי היד הקדומים ולא להסתפק בטקסט הרווח בתוספת עדות המסורת המוסלמית על חילופי נוסח. מגמה מחקרית אחרת שבאה לידי ביטוי בדיון של ויצטום קשורה לסוגיה שחוקרי הקוראן מרבים להידרש אליה בשנים האחרונות: האם פרקי הקוראן הם אוסף של פסוקים שהקשר ביניהם רופף, או שמא אפשר לזהות מבני-על בפרקים, המעידים על לכידות טקסטואלית ותוכנית. ויצטום מציג תמונה עדכנית של חידושי המחקר בנושא זה ומדגים כיצד עמידה על מבנים בעלי לכידות ספרותית יכולה לשמש מפתח להבנת היבטים שונים של פרקי הקוראן.

רוויזיה מחקרית יש גם בדיון על התפתחות המיסטיקה המוסלמית. ב'הרצאות על האיסלם' קבע גולדציהר כי ההגות המיסטית באסלאם התפתחה מתוך מגמות של סגפנות (זֶהֶד), שרווחו בחברה המוסלמית במאתיים השנים הראשונות להתהוותה. במילים אחרות: לדברי גולדציהר, הסגפנות, הפרישות ושליטת העולם הזה על מנעמיו, שבהן דגלו חוגים סגפניים (זֶהָאד), היו 'אם הצופיות'. לדידו, ללא מעברם של מאמינים צופים דרך כור ההיתוך של הסגפנות ספק אם הייתה באה לעולם התנועה הצופית החשובה, תנועה שהצמיחה הגות מיסטית מורכבת ורבת פנים, ולימים התמסדה והקימה אחוות רבות המציגות מגוון של דרכי חיים והתנהגות.⁶ התיאור

הלינארי שהציג גולדציהר אומץ כמות שהוא בידי רוב חוקרי המיסטיקה המוסלמית, כגון ארתור ארברי בספר המבוא שלו על הצופיות⁷ ולצרוס־יפה בפרק 'חסידות ומיסטיקה' בספרה 'פרקים בתולדות הערבים והאסלאם'⁸. לעומת זאת, בפרק המוקדש למיסטיקה המוסלמית בספר זה (פרק 16) מבקשת שרה סבירי לערער על הקשר הלינארי־התפתחותי בין סגפנות למיסטיקה. על יסוד קריאה מחודשת ומעמיקה של מקורות מוסלמיים היא מצביעה על כך שהסגפנות אינה אִם המיסטיקה, כי אם מגמה מתוך המגמות השונות שהתקיימו זו לצד זו בתוך התנועה המיסטית כבר במאות הראשונות של האסלאם.⁹

מן ההיבט ההיסטורי, הספר מציג מסגרת היסטורית רחבת יריעה המברילה אותו במידה רבה מספרי המבוא שקדמו לו. מסגרת זו באה לידי ביטוי קודם כל בפרקים הראשונים, המציגים קווי יסוד בתולדות האסלאם מראשיתו ועד ימינו; אך הממד ההיסטורי ניכר גם בפרקים הלא־היסטוריים, שבהם נידונות סוגיות מגוונות בתוך הקשר תרבותי, חברתי ופוליטי רחב.

יש לציין כי לרשות הקורא העברי עומדת כבר שורה של ספרי מבוא מתורגמים לעברית שהמוקד בהם הוא היסטורי. בין הספרים הללו נכללים ספריו של ברנרד לואיס, 'הערבים בהיסטוריה' (1955, ובתרגום חדש 1995), 'האיסלאם בהיסטוריה' (1984) ו'המזרח התיכון' (1999); ספרו של הִיו קנדי, 'מחמד והח'ליפות – המזרח התיכון המוסלמי מהמאה השישית ועד המאה האחת־עשרה' (2001); ספרו של קלוד כאהן, 'האיסלאם – מלידתו עד תחילת האימפריה העות'מאנית' (1995); וספרו של אלברט חוראני, 'היסטוריה של העמים הערביים' (1991). החיבורים האלה מוקדשים בעיקר למפגשים בין־תרבותיים בין האסלאם לציוויליזציות אחרות, ובעיקר לתרבות המערבית, ולבחינת מידת השפעתה של תרבות זו על עיצובן מחדש של תפיסות ונורמות מוסלמיות, וכן לניתוח חיי העיר והכפר ויחסי הגומלין שבין השלטון המרכזי ובין פרובינציות מרוחקות. ואולם הספר הנוסף בזאת אל המבואות האלה, לבד מהעובדה שהוא מוסיף עליהם את הידע שהצטבר בתחום מאז שנכתבו, גם מביא לידי ביטוי מתודות מגוונות יותר של מחקר היסטורי. בעוד שספרי המבוא האחרים משקפים חשיבה וכתובה היסטורית נרטיבית, בספר זה הצגת הדברים היא בין־תחומית. הצגה כזאת, הנסמכת גם על מתודות מתחום מדעי החברה וחקר משווה של דתות, יש בכוחה להציב את ההתפתחויות ההיסטוריות של האסלאם בהקשרים רחבים ומורכבים יותר. המפגש בין עולם המושגים של האסלאם ובין החומרים ההיסטוריים והתרבותיים שבתוכם הוא התעצב וגובש עומד במוקד הספר הזה.

זאת ועוד, יש בספר גם דיון במעמדו של האסלאם בעת החדשה, בעיקר מסוף המאה ה־18 ואילך. בעוד שעד התקופה המודרנית היה האסלאם ציוויליזציה חובקת

7 ראו ארברי, צופיות, עמ' 31-65.

8 לצרוס־יפה, פרקים, בעיקר עמ' 316-322.

9 ראו גם סבירי, 'חקר המיסטיקה', בעיקר עמ' 124-128.

עולם, בפתחו של העידן המודרני נחשף העולם המוסלמי לפלישה קולוניאליסטית של מעצמות המערב, לתהפוכות פוליטיות, להחרפת שסעים חברתיים וכלכליים ולמשברי תרבות וזהות. אחת התוצאות העיקריות של ההתפתחות הזאת הייתה קעקוע של מוסד הסמכות והפסיקה הדתית, בעיקר במרחב הסוני, שבו קראו מטיפים חדשים תיגר על מעמד של עולמא ושל שיח'ים צופים שהיו ממנהיגי המסורתיים של האסלאם. רוב המטיפים האלה, שדגלו באקטיביזם פוליטי, היו משכילים מודרניים בני מעמד הביניים העירוני, ומקצתם נעשו לימים מנהיגי תנועות מוסלמיות. הם הוציאו את הפעילות הדתית מן המסגדים וממוסדות הדת אל המרחב הציבורי: הרחובות, השווקים, בתי הספר, הקמפוסים, בתי החרושת ואמצעי התקשורת. תמורות אלו מעלות את אחת השאלות העומדות במוקדו של השער הרביעי בספר: האם ממסדים דתיים ואחוות צופיות אכן נדחקו לשוליים וסיימו את תפקידם ההיסטורי, כפי שגורס המחקר הרווח? שער זה עוסק ברציפות ותמורה בעת החדשה ומראה בין השאר כי בפני העולמא והשיח'ים הצופים הוצבו אתגרים חדשים שביקשו לערער על סמכותם, אולם בעיקרו של דבר סמכותם, אף כי נחלשה במידת מה, לא מוגרה. הם אימצו את טכנולוגיות הידע החדשות, רעננו את מסגרותיהם הרעיוניות והארגוניות, תרמו לשיח הציבורי בסוגיות של תרבות, חברה ופוליטיקה, ואף השתלבו במגמה גלובלית של רשתות הטפה ופסיקה אסלאמיות. שער אחרון זה כולל שבעה פרקים המוקדשים למגוון היבטים של האסלאם המודרני: תמורות במשפט המוסלמי, מהפכות שיעית ומחאה סונית, מעמד של ממסדים דתיים, אחוות צופיות והרבגוניות המייחדת את עולם האסלאם בזמננו – עולם שלצד קולות של סגירות, לוחמנות וקיצוניות דתית נשמעים בו גם קולות של מתינות ופתיחות.

המקום המוקדש להתפתחויות באסלאם המודרני מאפשר לקוראים לעמוד מקרוב הן על גילויים של רציפות הן על תמורות בהגות המוסלמית לדורותיה בסוגיות מורכבות, כמו יחסי דת ומדינה, הלכה, מצוות הג'האד והיחס לאחר.

* * *

המשתתפים בספר הם חוקרים בכירים, מהם חוקרים בעלי מוניטין בין-לאומיים מן השורה הראשונה, ומהם חוקרים צעירים בראשית דרכם האקדמית. מלאכת העריכה של הספר נעשתה בידי שני חוקרים מהאוניברסיטה העברית הבאים מרקע דיסציפלינרי ומתודולוגי שונה ומתמחים בתקופות שונות בתולדות האסלאם. מאיר בראשר, איש החוג לשפה וספרות ערבית, מתמחה בזרמי מחשבה באסלאם הקדום (בעיקר בשיעה), בקוראן ובפרשנותו וביחסי הגומלין שבין היהדות והאסלאם; מאיר חטינה מהחוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון מתמחה במחשבה ובהיסטוריה החברתית והפוליטית של האסלאם המאוחר יותר (בעיקר בעת החדשה). השילוב בין שני החוקרים, דווקא מכוח ההבדל ברקע ובגישה, התברר כמפרה ומעשיר לכל אורך העבודה על הספר. לכך מן ההבדלים ביניהם יש נקודות השקה רבות בתחומי העניין שלהם ובגישתם לנושאים הנידונים בספר זה, ואף מכנה משותף זה היה לברכה.

לספר מבנה שיטתי, ונעשה מאמץ מיוחד ליצור לכידות בין פרקיו. יש בו ארבעה שערים, שבהם מכונסים יחדיו עשרים וחמישה פרקים. השער הראשון מציג את המסגרת ההיסטורית, ובה משורטטים קווי יסוד בתולדות האסלאם, מהתקופה הסמוכה להופעתו בחצי האי ערב ועד ראשית המאה ה-21. בהמשך השער מתוארת הופעת האימפריות המוסלמיות לאורך תולדות האסלאם, וכן התמורות והאתגרים שהביאו עמהן המודרניזציה והלאומיות בעת החדשה. השער השני מוקדש לאמונה ולפולחן, ובו נידונים בין היתר הקוראן ופרשנותו, ספרות החדית' וההלכה, חמש מצוות היסוד של האסלאם, הג'האד וההתפלגות הכיתתית באסלאם. בשער השלישי מופנה הדיון מכתבי הקודש ומצוות היסוד של הדת להגות, לחברה ולתרבות, ובכלל זה לדיון ביחסי דת ומדינה, בתאולוגיה, בפילוסופיה, במיסטיקה ובאמנות חזותית. כך נשזרות יחד היסטוריה רעיונית והיסטוריה חברתית. השער הרביעי והאחרון מוביל את הקוראים לעידן המודרני. הוא מתחקה אחר השינויים במשפט ובפרשנות הדתית ובוחר את עלייתם של הוגים מרכזיים חדשים ושל תנועות חברתיות חשובות שנאבקו על הסמכות לדבר בשם האסלאם וחתרו להשיג כוח פוליטי והשפעה ציבורית.

למרות היקפו הנרחב של הספר ורוחב היריעה ההיסטורית והנושאת הפרושה בו, מובן שיש נושאים חשובים שלא באו בו לידי ביטוי, כגון תולדות הלשון הערבית, שהיא השפה המרכזית של תרבות האסלאם והלשון שבה כתובה מיטב הספרות הדתית המוסלמית; קווים בתולדות הספרות והשירה הערבית; דמותה של העיר המוסלמית; מעמדם של מיעוטים דתיים (דוגמת היהודים והנוצרים) שהיו נתונים לשלטון האסלאם, ועוד כהנה וכהנה. אף על פי כן, אנו מקווים שהמגוון הרחב של הנושאים והמרחבים שהספר כולל והעובדה שפרקיו כתובים בידי בני סמכא, איש איש בתחומו, יעשו את הספר למורה דרך נאמן לכל המעוניינים להכיר את דת האסלאם ואת התרבות המוסלמית. המבקשים להוסיף ולהעמיק בלימוד הנושאים הנידונים בספר ימצאו בסוף הספר רשימה ביבליוגרפית, ובה מבחר של מקורות ראשוניים ומשניים. עבודה רבה הושקעה בהנגשתו של הספר לציבור הקוראים, הן במאמץ לכלול בו תכנים חשובים ולהציגו בשפה בהירה ורהוטה, הן בשילוב של איורים, תצלומים, אילנות יוחסין ורשימות של שושלות ומפתח כללי.

* * *

שמות ומונחים בערבית, בפרסית ובתורכית נכתבו בדרך כלל בתעתיק מדויק ככל האפשר, על פי הכללים המקובלים בפרסומים מדעיים. חרגנו מכך רק בכתיבת שמות ומונחים שנעשו שגורים בשפה העברית, והם נכתבו בדרך כלל בכתיב שהשתגר בפרסומים לא מדעיים, לדוגמה: מוחמד, עומר, עות'מאן, מופתי, סונה, עולמא, קאדי וקוראן, איסטנבול, אפגניסטן ופקיסטן.

שמות ומונחים שאינם שגורים בעברית נוקדו בניקוד מלא ובתעתיק מדויק בהופעתם הראשונה בכל פרק, לדוגמה: דְעוּה, הוּהֶאבִים, אֶל־מַחְאֶסְבִי, מְעַתְזָה, מְתַפְלָמֶן

ואל־סֶהְרוֹרְדִי. במילים המנוקדות לא הושם דגש ב־י הייחוס (יאא' אל־נִסְבָּה) הבאה בסוף מילה, ולא נוקדה תווית היידוע. כמו כן, לא סומן מכפל באותיות ב, כ רפ. בתעתיק האותיות ב ו־כ הושם דגש תמיד, ובתעתיק האות פ לא הושם דגש תמיד. לאחר ההיקרות הראשונה בכל פרק מופיעים השמות והמונחים ללא ניקוד ולעתים בגרסה 'מוקלת', הבאה לידי ביטוי בתוספת ו' לציון תנועת u, לדוגמה: אל־מוחאסבי, מועתזלה ומותכלמון; וכן בהכפלת ו', לדוגמה: דעווה, הוואבים ואל־סוהרוורדי. בשמות מחברים ובשמות חיבורים בערבית בקיצורים הביבליוגרפיים וברשימה הביבליוגרפית נקטנו תעתיק מדויק ללא ניקוד. הנה תעתיק האותיות בערבית, בפרסית ובתורכית־עות'מאנית שאין להן מקבילות בערבית:

פ -	פ	ض -	ד (בערבית), ז (בפרסית ובתורכית־עות'מאנית)
ث -	ת	ظ -	ט
ج -	ג	غ -	ע
چ -	צ	ك -	בתורכית־עות'מאנית - לפי ההגייה: כ, ג, נ, י
خ -	ח	ی -	א
ذ -	ד	ة -	ה (בצורת נפרד בערבית); ת (בפרסית,
ژ -	ז		בתורכית־עות'מאנית ובסמיכות בערבית)

אחרי תווית היידוע בערבית (אל) כתבנו מקף, למשל: אהל אל־כתאב. בתעתיק מפרסית ומתורכית־עות'מאנית צורת הסמיכות, האדאפה, סומנה ב־י אחרי מקף, למשל: אה־י בית, באב־י עלי. מילים בתורכית חדשה (דהיינו התורכית שמשנת 1928 ואילך, כאשר החל המעבר לכתב לטיני) תועתקו כמילים לועזיות אחרות הכתובות באלף־בית הלטיני.

ציון מאות השנים בתאריכים נעשה בספרות, כגון 'המאה ה־9/3' (ולא 'המאה השלישית/תשיעית'). התאריך על פי הלוח המוסלמי (ההג'רי) הובא תחילה, ולאחריו הובא התאריך על פי הלוח הנוצרי הגרגוריאני, לדוגמה: מוחמד אבן ג'ריר אל־טַבְּרִי (מ' 923/310). תאריכי מאורעות וכן תאריכי הפטירה של אישים החל מהמאה ה־17 הובאו על פי הספירה הנוצרית בלבד.

בציטוטים מן הקוראן הובא מספר הסורה ואחריו מספר הפסוק, למשל: קוראן 2: 255. כל הציטוטים מהקוראן לקוחים מתרגומו של אורי רובין (הקוראן, תל אביב 2016 [מהדורה שנייה]), אלא אם צוין אחרת. ברוב המקרים נצמדו המחברים לתרגומו של רובין ככתבו וכלשונו, אך פה ושם הביאוהו בשינויים קלים. למרות השימוש במהדורה השנייה, בתרגום השם אללה העדפנו את המהדורה הראשונה, שבה תורגם השם ל'אלוהים', על פני המהדורה השנייה, שבה נמנע רובין מתרגום השם והותירו על כנו.

אנו מבקשים להביע את תודתנו לכל מי שסייעו לנו לאורך שנות עבודתנו על ספר זה. ראש וראשון הוא יוסף הקר, שיזם את הרעיון לכתובת ספר המבוא לאסלאם בתפקידו כיו"ר המועצה האקדמית של הוצאת הספרים על שם י"ל מאגנס והיה בין מניעיו הראשונים. לעיקר התודה והכרת הטובה ראויים כותבי הפרקים, שהעשירו את הספר בתחומי התמחותם. תודה מיוחדת שלוחה כאן לעמיתות ולעמיתים שקראו פרקים מכתב היד והעירו הערות חשובות ומאירות עיניים: אייל ג'יניאו, סימון הופקינס, מיכאל וינטר, יוסף ויצטום, מאיר ליטבק, אהרן ליש, אלה לנדאו-טסרו, שרה סבירי, יוחנן פרידמן, יערה פרלמן, נורית צפירי, איתן קולברג, אריה קופסקי, אורי מ' קופרשמידט, מנחם קיסטר, אורי רובין, יוליה רובנוביץ' ורון שחם. תודה מקרב הלב לאוהד קיים, עוזר המחקר המסור, שעמל בדבקות ובקפדנות על התקנת הפרקים ותרגם מכישוריו גם בתחום העריכה. עריכת הלשון נעשתה בידי לילך צ'לנוב, ואנו מודים לה על תרומתה החשובה. כן נתונה תודתנו לדורון לבנה על התקנת המפתח לספר ועל הערותיו החשובות בתחום עריכת הלשון.

פרסום הספר התאפשר הודות לסיוע כספי של ועדת המחקר של הפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטה העברית בירושלים. תודתנו להוצאת מאגנס, המשמשת אכסניה מכובדת מאין כמותה לפרסומו. תודה מיוחדת ליהונתן נדב, מנכ"ל ההוצאה, על העניין הרב שגילה בספר ועל השתדלותו להוציא מתחת ידי ההוצאה ספר נאה. תודה גם לרם גולדברג ולבני מר, אנשי ההוצאה לאור, על תרומתם הרבה להפקת הספר. אחרונה חביבה, רוחמה הלוי, מזכירת המערכת של ההוצאה, שליוותה את כל משאנו ומתננו עם בית ההוצאה ביעילות ובנועם כדרכה. יבואו כולם על הברכה.

כיפת הסלע, ירושלים, מבט מצד מערב⁵

תבניתו של המבנה ממשיכה קבוצה חשובה של מבני הנצחה (memoria) ביזנטיים, שבהם אתר או חפץ מקודש מוקף במעגל אחד או יותר של עמודים ואומנות נושאי קשתות (אַרְקָה, ובעברית: מִקְשֶׁת) ומקורה בכיפה מעל קיר גילי (תוף הכיפה). כזה הוא גם מבנה כיפת הסלע – מקשת מקיף את חלק הסלע הבולט מעל פני הקרקע ומעליו מתנוססת כיפה על תוף גבוה. מקשת נוסף בעל תוואי מתומן מקיף את המקשת הפנימי, והוא עצמו מוקף בקיר חיצוני מתומן. כך מחולק החלל של כיפת הסלע למעגל פנימי נושא כיפה ולשני סטווים היקפיים (ambulatoria; החללים שבין שני מקשתים), המשמשים להליכה סביב הסלע. החלק התחתון של קירות המבנה מחופה בלוחות שיש בעלי עורקים יפים, שהוכאו ממבנים עתיקים יותר. גם העמודים וכותרותיהם מציגים שימוש משני בחומרים מתקופות קודמות, הרומית והביזנטית. פסיפסי זכוכית צבעוניים מכסים את כל צדו הפנימי של תוף הכיפה וכן את חלקו העליון של המקשת המתומן המפריד בין שני הסטווים ההיקפיים. בשעה שהוקם המבנה היה גם החלק העליון של הקירות החיצוניים מכוסה בפסיפסי זכוכית, אך אלו הוחלפו באריחי קרמיקה מזוגגים בימי שלטונו של הסולטאן סולימאן המפואר (שלט בשנים 1520/974-926-1566). ארבע כניסות למבנה, כניסה בכל אחד מכיווני הרוחות. הכניסה הראשית היא הצפונית, וממנה אמור המאמין להתחיל את פולחן הקפת הסלע. בהקיפו את הסלע הוא יכול לראות לא רק את הסלע, אלא גם את משטחי העיטור בפסיפסי זכוכית צבעוניים, שהם החלק המרהיב והמיוחד ביותר של ההיכל. כמו תכניתה של כיפת הסלע, גם הטכניקה של פסיפסי הזכוכית וגם חלק ניכר מן הדגמים יובאו מן המסורת הכנסייתית הביזנטית. אלא שבמקום דמויות אדם ומלאכים נראים כאן עצים בלבד, חלקם טבעיים ואחרים דמיוניים. תלויים על העצים או שזורים בינות לשריגי צמח הקוציץ (acanthus) המכסים את תוף הכיפה, מופיעים מיני תכשיטים, שאחדים מהם מגלים קרבה יתרה לכתרים של מלכי איראן הסאסאנים ולתכשיטי המלכות של קיסרי ביזנטיון. דמיון זה הביא כמה מן החוקרים לראות

בהופעת התכשיטים בפסיפסי כיפת הסלע הכרות ניצחון של הח'ליפות האסלאמית על הממלכות ששלטו קודם לכן במזרח הקרוב.⁶ קריאה אחרת של העיטור, ובעיקר של הכנפיים הצמודות לכתרים, רואה בהם סמליות של תיווך דתי בין שמים לארץ, אולי רמז למלאכים אך ללא תיאור גוף ופנים. לפי פרשנות זו, העיטור של כיפת הסלע הוא ביטוי סמלי ומופשט של האמונה בגן עדן ובתפקידה של הדת בדרך אל נצח שכולו טוב.⁷ כל המשמעויות שנזכרו כאן באות לידי ביטוי ברצועת הכתובת הערבית הסוגרת את משטח הפסיפסים בקצה העליון שלו. כתובת זהה על רקע ירוק מורכבת בעיקרה מפסוקי קוראן שבהם מדובר על אללה האחד והיחיד, שאין לו בן, שהוא כל-יכול ושהוא משגיח על העולם שברא. הכתובת מסתיימת בתאריך הבנייה.

פסיפס במתומן הביניים בכיפת הסלע, ירושלים⁸

למרות החזרה על תכנית בנייה ביזנטית וסאסאנית ועל דגמים עיטוריים ביזנטיים וסאסאניים, הציורופים החזותיים החדשים ופסוקי הקוראן מבטאים מערכת תכנים שונה והתחלה של שפה אמנותית חדשה. שפה זו המשיכה להתפתח בכל סוגי המבנים שיתוארו להלן, ובעיקר ביצירה המקורית של מבנה התפילה המוסלמי – המסגד.

6 גרבר, 'כיפת הסלע', עמ' 33-62.

7 רוזן-אילון, המונומנטים המוקדמים של החרם, עמ' 14-24.

8 צילום: תאופיק דעארלה.